

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Л.М. Зарецька, О.А. Кулініч

Розкрито зміст, мету, принципи, пріоритетні напрями державної політики у сфері вищої освіти. Розглянуто механізм державного управління. Здійснено класифікацію форм і методів регулювання. Розглянуто проблеми та напрями вдосконалення механізму регулювання вищої школи в Україні.

Ключові слова: освіта, держава, регулювання, механізм, форми, методи, вплив, фінансування.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СФЕРЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Л.Н. Зарецкая, О.А. Кулинич

Раскрыто содержание, цель, принципы, приоритетные направления государственной политики в сфере высшей школы. Рассмотрено механизм государственного регулирования. Осуществлена классификация форм и методов регулирования. Рассмотрены проблемы и направления усовершенствования механизма регулирования высшей школы в Украине.

Ключевые слова: образование, государство, регулирование, механизм, формы, методы, влияние, финансирование.

THE MECHANISM OF STATE REGULATION IN HIGHER EDUCATION

L. Zaretskaya, O. Kulinich

The urgency of the problem is connected with the necessity to elaborate new mechanisms of regulatory activities in the sphere of higher education by the government that corresponds to modern requirements.

The purpose and the task of the article is to analyze conceptual backgrounds of government policy in the sphere of higher education, specification of the directions for the improvement of the mechanism of government policy realization.

The necessity of government regulation in the sphere of higher education is substantiated. The author notes that the drawbacks in the regulation of educational

sphere are connected with insufficient conceptual understanding of essential issues of the mechanism of government regulation, its essence, principles, forms and methods. The main elements of the mechanism of government regulation of education as a branch are emphasized and analyzed, namely: main principles; target principles; priority directions of the regulation; forms and methods.

The author contemplates and schematically reflects the mechanism of government regulation in the sphere of higher education (fig.1). The forms and methods of influence are analyzed and structured. The forms of influence are conditionally divided into two groups: direct and indirect. Direct regulation is equated with the administrative influence. It also includes normative legal regulation, government investments to the development of education, government monopoly (licensing, attestation, controlling quality of education). Special attention is paid to legal regulation directed towards the regimentation of legal principles of educational services functioning. The preference is given to indirect (economic) influence, realized by means of monetary and budget-tax policies. The methods of influence are divided to legal, economic, administrative, donor, moral and ethical. Special attention is given to the necessity of developing new regulation mechanism, extension of indirect methods of influence – economic, donor, moral and ethical with simultaneous reduction of administrative methods.

The problem concerning the ways of higher school financing is considered. The experience of the developed countries is analyzed. The necessity of reforming the financial provision of higher school in Ukraine with the use of normative method of financing, the allocation of budget funds to the universities depending on the results of their activity is specified. It is noted that the method for the extension of the sources of financing is the realization of entrepreneurial function by higher educational establishments.

It is possible to make the conclusion that scientifically substantiated bases of government regulation of higher education and creation of an effective mechanism of educational policy realization is the background for raising the effectiveness of functioning of education as a branch and national economy in general. At the present stage of the development of government regulation of higher education, the preference is to be given to economic methods of influence with simultaneous reduction of administrative ones.

Keywords: education, state, regulation, mechanism, forms, methods, influence, and funding.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасній постіндустріальній економічній системі вирішальним фактором розвитку стає інтелектуальний капітал, котрий формується під впливом освітньої діяльності. Освіта, насамперед вища, є фундаментом та гарантією прогресу суспільства. Високий рівень освіченості нації сприяє дієвості економічних і соціальних реформ, створює умови для прогресивної індивідуальної активності особистості.

В Україні, через нестачу бюджетних асигнувань на освітню галузь тільки 13% молоді може здобути вищу освіту, тоді як у США, Японії – 80%. Сфера вищої освіти в Україні потребує змін [3, с. 52].

В українському суспільстві разом з усвідомленням важливості системи освіти відбувається визнання проблем, властивих цій сфері. Необхідною є якісна перебудова системи державного регулювання в освітній сфері, яка передбачає застосування сучасного інструментарію, методів і концепцій державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема державного регулювання освітньої сфери в загальному контексті розвитку економіки знань розглядалась відомими вченими Дж. Гелбрейтом, Г. Беккером, Е. Денісоном та ін. [2]. Науково-методологічні основи державного регулювання вищої освіти розглянуто в роботах Л.І. Антошкіної, О.А. Грішньої, В.П. Андрущенко, А.С. Кобець [1; 4; 7]. Форми і методи державного регулювання вищої освіти розглядаються в роботах Н.О. Борецької, С.М. Домбровської, В.Д. Філіпівної, Т. Фінікова [3, 5, 8, 9]. Значний внесок науковців підготував основу для конкретизації теорії державного регулювання освіти. Проте ринкові умови вимагають напрацювання нових механізмів регуляторної діяльності держави у сфері освіти.

Мета статті – визначити методологічні та практичні аспекти державного регулювання сфери вищої освіти на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні змінює стратегічне бачення ролі та місця вищої освіти, вироблення знань у суспільстві, що робить актуальним формування такої державної політики, яка б забезпечувала розширене відтворення об'єктивної бази наукової діяльності та незворотній вплив інновацій на прискорене економічне зростання.

Серед найважливіших причин, що вказують на необхідність державного регулювання освіти, можна виділити такі:

- неспроможність ринку надати освітні послуги в повному обсязі та певної якості;
- здійснення лібералізації галузі освіти;
- невідповідність змісту та форм державного управління освітою інноваційній сутності освітніх процесів і нової ролі галузі освіти в постіндустріальному суспільстві.

Необхідність державного регулювання освіти посилюється наявністю недосконалостей ринку в цій галузі. Освіті як специфічній галузі соціальних послуг притаманні всі найбільш відомі ознаки ринку: суспільні блага, зовнішні ефекти, неповна і асиметрична інформація, обмежена конкуренція. Поряд із зазначеними основними

ознаками ринку освіти їй властиві й специфічні риси ринкового механізму: невизначеність ресурсу часу, що виникає на основі специфіки технологій освітнього процесу та посилюється в міру розвитку «освіти дорослих»; недостатня раціональність використання продуктів освіти. Подібні явища не мають аналогів в інших галузях і сферах діяльності.

Обмеженість ринкового механізму організації освіти повинна компенсуватися державним регулюванням цієї сфери. Командне управління освітою стає гальмом реформування та модернізації освіти і призводить до «псевдореформування», що виражається в бурхливому проведенні різноманітних експериментів. Основна проблема полягає у встановленні раціональних меж державного регулювання в умовах зростаючої автономії ВНЗ, удосконаленні діючих і виробленні нових механізмів державного регулювання вищої школи, що відповідають сучасним тенденціям розвитку освітнього ринку.

На думку В.Д. Філіпової, лібералізація галузі освіти повинна здійснюватись не через процес приватизації освітніх установ, а на основі роздержавлення управління, позбавлення від зайвої, дріб'язкової опіки з боку Міністерства освіти і науки України, необхідна зміна статусу і функцій – з відомчого міністерства має перетворитись на міжвідомчий координуючий центр [8].

Недоліки в регулюванні державою освітньої сфери насамперед пов'язані з недостатнім концептуальним осмисленням змістових моментів механізму державного регулювання освіти, його сутності, принципів, форм і методів.

Освіта є багатоаспектним і складним об'єктом управління, керованою системою, яка поділяється на велику кількість самостійних, цілісних підоб'єктів керуючого впливу: освітні установи, програми, процес і його результати. Специфіка державного регулювання освіти пов'язана з такими моментами:

- суспільно-державним характером;
- нетиповим розмежуванням компетенцій;
- особливим методом правового регулювання;
- автономією навчальних закладів;
- багатосуб'єктним складом органів, що регулюють вплив, та багато інших (зміна змісту освіти, експерименти в галузі освіти тощо).

Державне регулювання системи вищої освіти можна визначити як систему економічних, соціальних, правових, організаційних форм і методів впливу держави на суб'єкти освітніх процесів для реалізації мети та завдань, що відповідають стратегічним інтересам держави та інтересам суб'єктів освіти.

До базових функцій держави у сфері освіти А.С. Кобець відносить наступні:

- розробка стратегічної та тактичної мети, а також пріоритетів;
- дотримання соціальних цінностей;
- створення правових основ функціонування ринку освітніх послуг;
- гарантування високої якості освітніх послуг [7, с. 1].

У світі склались дві принципово відмінні стратегії урядового регулювання діяльності вищої школи – це «стратегія раціонального планування і контролю» та «стратегія саморегулювання». Перша стратегія передбачає централізацію процесу прийняття рішень і контроль за вибором політики та її реалізації, застосовується в континентальній Європі. Стратегія самоврядування походить із традиційної британської та американської систем вищої освіти, передбачає державний нагляд за вищою освітою. Контроль за вищими закладами на державному рівні обмежується механізмами моніторингу якості, оподаткуванням, регулюванням права присуджувати наукові ступені, а також підтверджувати їх академічну якість та відповідність [9, с. 48].

На наш погляд, в Україні повинна відбутися зміна парадигми державного впливу на сферу освіти від керівної до підтримуючої шляхом створення сприятливих умов для її розвитку.

Сутність і необхідність державного регулювання галузі освіти реалізується в конкретних елементах даного механізму, якими є основні принципи, цільові установки, пріоритетні напрямки регулювання, форми і методи впливу.

Мета та принципи державного регулювання освітньої діяльності впливають із загальнодержавної політики та її складової – гуманітарної політики [1, с. 6].

Стратегічною метою є формування інтелектуального капіталу нації. У ст. 3 Закону України «Про вишу освіти» викладені принципи, на яких ґрунтується державна політика в галузі вищої освіти, а саме:

- сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя;
- доступність вищої освіти;
- міжнародна інтеграція та інтеграції системи вищої освіти України в Європейській простір вищої освіти;
- державна підтримка підготовки фахівців освітньої галузі;
- сприяння здійсненню державно-приватного партнерства у сфері вищої освіти;

– відкритості формування структури й обсягу освітньої та професійної підготовки фахівців з вищою освітою [6].

Науково визначені принципи регулювання дозволяють обґрунтовано підійти до прогнозування розвитку освітньої галузі, розробки стратегії, визначити форми та методи успішного впливу держави на систему освіти, розробити безпосередні інструменти регулювання.

Чільне місце в системі державного регулювання вищої освіти відводиться моніторингу як системі організації збору, збереження та поширення інформації про діяльність освітньої системи, що забезпечує неперервне відстеження її стану та дає змогу прогнозувати її розвиток.

Ефективність моніторингу й обґрунтування управлінських рішень значною мірою визначається повнотою, достовірністю й оперативністю інформаційного забезпечення, у зв'язку з чим зростає значимість статистики освіти.

Моніторинг діяльності ВНЗ повинен посилювати конкурентне змагання за визнання суспільної корисності своїх послуг та стимулювати відповідальність за витрату коштів платників послуг, об'єктивно підвищуючи ефективність освітньої сфери в цілому.

Підходи та практичні дії реформування та розвитку освіти в Україні базуються на концепції побудови незалежної демократичної держави, яка заснована на державних пріоритетах:

- доступ до освітньої та професійної підготовки всіх, хто має необхідні здібності, мотивацію та відповідну підготовку;

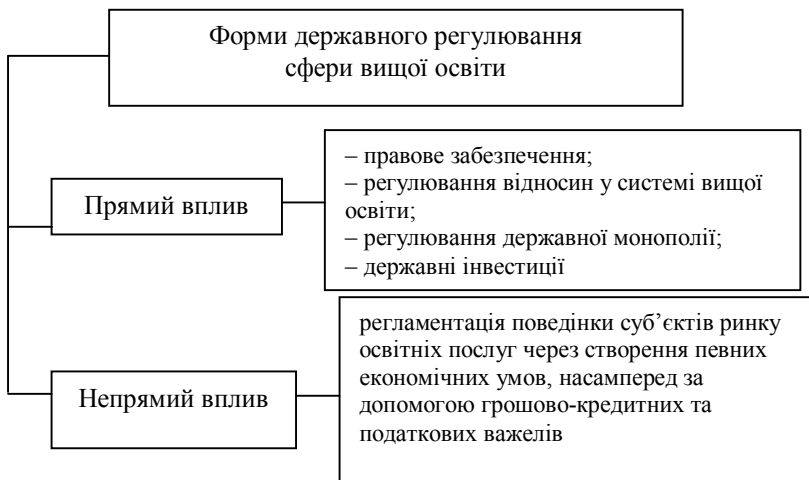
- використання освіти та професійної підготовки для захисту соціальних інтересів суспільства і стратифікації його членів за ролями та статусам;

- зменшення монопольних прав держави в освітній сфері за рахунок створення на рівноправній основі недержавних навчально-виховних, професійно-технічних і навчальних закладів, формування багатоваріантної інвестиційної політики в галузі освіти.

Механізм управління в галузі освіти – це процес узгодженого впливу суб'єктів управління на галузь освіти за допомогою певного набору інструментів, форм та методів, що забезпечують перехід від старого до нового стану для досягнення поставленої мети. Форми можуть бути структуровані, як прямі (адміністративні) та непрямі (фінансово-економічні) (рис. 1). Серед методів впливу можна виділити правові, економічні, адміністративні, донорські та морально-етичні (рис. 2).

Важливе місце в механізмі реалізації державної освітньої політики відводиться непрямому (економічному) регулюванню:

бюджетному фінансуванню освіти; альтернативним формам фінансування; податковому регулюванню освіти; регулюванню ціноутворення на ринку товарів і послуг освітніх установ тощо.

Рис. 1. Форми і методи державного регулювання сфери вищої освіти

Правові методи покликані чітко регламентувати правила гри на освітньому ринку. У сфері освіти в Україні функціонують Закони «Про освіту», «Про вищу освіту», створена «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр.», у межах якої було визначено основні правові засади демократичного функціонування цієї галузі. Реалізація зазначених документів вимагає системних дій у зміні структури, змісту та управління вищою освітою.

Адміністративні методи впливу займають значне місце в регулюванні сфери освіти й включають нормативно-правове регулювання освіти; державний сектор і державну власність в освіті; прояви державної монополії в освіті, виражені у формах ліцензування, атестації та акредитації, включаючи контроль якості освіти; державні інвестиції в розвиток освіти.

Складність формування безпосередніх інструментів регулювання освіти посилюється тим, що сама освіта як соціально-економічний інститут зазнає процесів трансформації та розвитку

власного змісту, що, в свою чергу, вимагає пошуку нових засобів регулювання з боку держави.

Рис. 2. Методи державного регулювання сфери вищої освіти

Для забезпечення ефективного розвитку системи вищої освіти необхідне належне її фінансування насамперед з боку держави. Основним аргументом на користь підвищення обсягів бюджетного фінансування системи вищої освіти є необхідність забезпечити належне управління освітньою галуззю. Високорозвинута система вищої освіти надасть можливість готувати необхідні кадри для всіх галузей економіки держави, а також забезпечить конкурентоспроможність держави на міжнародній арені.

Тому бюджетні ресурси системи вищої освіти мають бути сконцентровані насамперед на вирішенні найважливіших завдань розвитку вищої освіти – забезпеченні випереджальної підготовки висококваліфікованих кадрів для науки й реального сектору економіки.

У розвинених країнах у теорії і на практиці склалося два підходи до фінансування вищої школи: підтримка значної ролі держави у фінансуванні освіти (так звана «соціалізація»); підтримка значної ролі ринку. Так, фінансове забезпечення вищої освіти у Великобританії, США, Канаді, Данії, Швейцарії, Фінляндії, Японії, Республіці Корея базується на інноваційному підході до розподілу фінансових ресурсів із урахуванням результативності та якості в діяльності ВНЗ – державні ресурси «прямують за студентом», а не безпосередньо у вищі навчальні заклади.

Фінансування установ освіти здійснюється під освітні програми та проекти, при цьому використовуються такі інструменти, як гранти, стипендії, студентські займи, контракти на людський капітал, ваучери йи ощадні рахунки, що й забезпечує вирішення проблеми приведення обсягу та структури підготовки фахівців у відповідність до перспективних потреб економіки.

Джерелами фінансових ресурсів є кошти центрального бюджету та бюджетів муніципальних утворень, недержавних фондів, юридичних та фізичних осіб, спонсорів.

Діяльність установ вищої освіти зорієнтована на забезпечення потреб економіки. Структура підготовки фахівців за галузями знань у цих країнах відповідає структурі зайнятості, тобто ринок освітніх послуг та ринок праці збалансовані, а зміни у структурі підготовки кадрів проходять відповідно до структурних зрушень економіки, зміни темпів і пропорцій ВВП, модернізації виробництва [9, с. 52].

Фінансове забезпечення вищої освіти в Україні потребує змін за такими напрямками:

- диверсифікація джерел фінансових ресурсів вищої професійної освіти залежно від стратегічної мети соціально-економічного розвитку та пріоритетів держави;

- перехід на нормативний метод фінансування (нормативи бюджетного фінансування в розрахунку на одного студента) на основі реалізації підходу «гроші прямують за студентом»;

- виділення бюджетних коштів та їх розподіл між ВНЗ різних форм власності залежно від результатів їх діяльності [5, с. 4].

Труднощі сьогодення спонукають використовувати різні засоби розширення джерел фінансування вищої освіти та підвищення ефективності використання ресурсів – економія та скорочення, дозвіл на цілу низку напрямів підприємництва ВНЗ.

Актуалізація підприємницької функції в діяльності вузів призвела до виникнення концепції підприємницького університету, визначальною рисою якого є поєднання освітньої мети з підприємницьким менеджментом у системі управління університетом. Підприємницька функція є принципово новою для українських університетів, яким необхідно створити ефективну структуру внутрішнього управління, упровадити елементи стратегічного менеджменту, навчитись заробляти гроші без шкоди для університетської культури та гуманітарної місії ВНЗ [3, с. 53].

Сучасні умови діяльності вищих навчальних закладів в Україні не завжди сприятливі для взаємовигідної співпраці з виробничою сферою. Дійсна в Україні система державних наукових і науково-технічних програм не забезпечує коопераційних зв'язків між науковими організаціями, установами освіти та підприємствами.

Важливим напрямом поєднання освіти та виробництва, на думку багатьох дослідників, є утворення регіональних інноваційних комплексів (РІК) – об'єднання підприємств, науково-освітніх, фінансових установ та органів влади певного регіону, взаємодія яких забезпечує реалізацію повного інноваційного циклу або окремих його етапів [4, с. 197].

Діяльність органів влади повинна характеризуватися високим рівнем децентралізації, а також бути спрямованою на координацію та організацію взаємодії елементів РІК. Забезпечити функціонування ефективного зв'язку науки, освіти та виробництва можна за допомогою використання економічного механізму регулювання. Він включає державне фінансування вищих навчальних закладів, участь в прибутках, пільговий режим оподаткування, можливість одержання додаткового доходу, залучення іноземних інвестицій чи приватного капіталу тощо.

Висновки. Роль держави в сфері освіти є визначальною. Вона створює умови для функціонування освітньої галузі, здійснює заходи щодо недопущення й усунення негативних проявів ринкових відносин, вирішує проблеми, які не можуть бути вирішені через ринкові механізми. Сьогодні держава в галузі вищої освіти виконує роль законодавця, частково фінансиста та перевіряючого, чого зовсім недостатньо для виконання освітою своєї високої місії – забезпечення суспільства високоосвіченими людьми. Держава продовжує керувати освітою, застосовуючи переважно методи планово-адміністративного розподілу ресурсів, проте вбачається доцільним розширювати використання непрямих методів регулювання, а саме економічних, донорських, морально-етичних з одночасним скороченням адміністративних. Із метою

забезпечення ефективності функціонування галузі освіти необхідно разом з обов'язковою державною підтримкою розвивати самоврядування в галузі освіти, активізувати підприємницьку функцію закладів освіти, відобразити організаційно та нормативно створення регіональних освітніх комплексів. Ці завдання повинен вирішувати відповідний механізм державного регулювання в галузі освіти. Держава повинна бути гарантом виконання освітою її високої місії – формування інтелектуального капіталу нації.

Список джерел інформації / References

1. Антошкіна Л. І. Науково-методичні основи державного регулювання вищої освіти : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.02.03 / Л. І. Антошкіна. – К., 2006. – 28 с.

Antoshkina, L.I. (2006) *Scientific and methodological basis of state regulation of higher education: Autors thesis [Naukovo-metodychni osnovy derznavnogo reguluyvannya vyshchoi osvity: avtoref. dis. ... kand. ekon. nauk]*, Kyiv, 28 p.

2. Becker, G.S. (1993), *The human capital: theoretical and empirical analysis, with special reference to education*, Ch.University of Chicago Press, 64 p.

3. Борецька Н. О. Форми та методи державного регулювання сфери вищої освіти / Н. О. Борецька // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – № 6 (51). – С. 51–54.

Boretska, N.O. (2012), “The forms and methods of state regulation of higher education” [“Formy i metody derznavnogo reguluyvannya vyshchoi osvity”], No. 6 (51), pp. 51-54.

4. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : монографія / О. А. Грішнова. – К. : Знання, 2001. – 254 с.

Grishnova, O.A. (2001), “*The human capital: the formation of a system of education and training*” [“*Ludskiy kapital: formuvania v sustemi osvitu ta pidhodu do ih vuznachennia*”], Knowledge, Kyiv, 254 pp.

5. Домбровська С. М. Механізм реалізації державної політики в галузі вищої освіти / С. Домбровська // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 2 (40). – С. 1–6.

Dombrovska, S.M. (2011), “The mechanism of state policy in higher education” [“Mekhanyzm realizatsiyi derznavnoi polityky v galuzi vyshchoi osvity”] No. 2 (40), pp. 1–6.

6. Про вищу освіту : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.au>

"On Higher Education": The law of Ukraine ["Zakon Ukraine pro vyshchu osvitu"], available at: <http://www.zakon.rada.gov.au>

7. Кобець А. С. Роль держави у функціонуванні ринку освітніх послуг [Електронний ресурс] / А. С. Кобець // Державне управління: удосконалення та розвиток. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua>

Kobets, A.S., "The role of the state in the education market functioning" ["Rol derznavy u funktsionuvannyi rynku osvityukh poslug"], available at: <http://www.dy.nayka.com.ua>

8. Філіпова В. Д. Специфіка державного регулювання в галузі освіти України [Електронний ресурс] / В. Д. Філіпова. – Режим доступу : <http://www.oridu.odessa.ua>

Fillipova, V.D., "The specifics of state regulation in the field of education Ukraine" [Spetsyfika derznavnogo reguluvannya v galuzi osvity Ukraine], available at: <http://www.oridu.odessa.ua>

9. Фініков Т. Сучасна вища освіта: світові тенденції та Україна / Т. Фініков. – К. : Таксон, 2002. – 176 с.

Finikov, T. (2002), *Modern higher education: global trends and Ukraine [Suchasna vyshcha osvita svitovi tendentsii ta Ukraina]*, Takson, Kyiv, 176 p.

Кулініч Оксана Андріївна, канд. екон. наук, доц., кафедра економічної теорії та права, Харківський державний університет харчування та торгівлі. Адреса: вул. Ключківська, б. 276-Б, кв. 125, м. Харків, Україна, 61051. Тел.: (057)349-45-54, 0502878031; e-mail: kulinich.econom@mail.ru.

Кулинич Оксана Андреевна, канд. екон. наук, доц., кафедра экономической теории и права, Харьковский государственный университет питания и торговли. Адрес: ул. Ключковская, д. 276-Б, кв. 125, г. Харьков, Украина, 61051. Тел.: (057)349-45-54, 0502878031; e-mail: kulinich.econom@mail.ru.

Kulinich Oksana, cand. econ. sci, Associate Professor, Kharkov University of Food Technology and Trade, Department of Economic Theory and Law. Address: Klochkivska str., 276-B, fl. 125, Kharkiv, Ukraine, 61051. Tel.: (057)349-45-54, 0502878031; e-mail: kulinich.econom@mail.ru.

Зарецька Лілія Миколаївна, ст. викл., кафедра економічної теорії та права, Харківський державний університет харчування та торгівлі. Адреса: пр. Л. Свободи, б. 50, кв. 43, м. Харків, Україна, 61202. Тел.: (057)349-45-54, 0997677128; e-mail: lzaria@mail.ru.

Зарецкая Лилия Николаевна, ст. преп., кафедра экономической теории и права, Харьковский государственный университет питания и торговли. Адрес: пр. Л. Свободы, д. 50, кв. 43, г. Харьков, Украина, 61202. Тел.: (057)349-45-54, 0997677128; e-mail: lzaria@mail.ru.

Zaretskaya Liliya, master lecturer, Kharkov University of Food Technology and Trade, Department of Economic Theory and Law. Address: Av. Svoboda, 50, fl. 43, Kharkov, Ukraine, 61202. Tel.: (057)349-45-54, 0997677128; e-mail: lzaria@mail.ru.

Рекомендовано до публікації канд. екон. наук, проф. Т.В. Андросовою, канд. екон. наук, доц. О.В. Кот.

Отримано 1.08.2015. ХДУХТ, Харків.